

УДК 821.161.2

ББК 83.3

ТИПОЛОГІЯ ДИТЯЧИХ ОБРАЗІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РЕАЛІСТИЧНІЙ ПРОЗІ ДЛЯ ПІДЛІТКІВ

Т. Б. Качак

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра філології та методики початкової освіти;
м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57; тел.: +380 (342) 2 31 47;
e-mail: tetiana.kachak@gmail.com*

У статті проаналізовано образну систему сучасної української реалістичної прози для підлітків. Опираючись на проблематичне коло творів (проблеми самотності дитини, стосунків із батьками, стосунків із ровесниками, дорослішання, закоханості, самореалізації, вибору майбутнього шляху та формування життєвої позиції, психологічного дискомфорту через комплекси і/чи страхи тощо) та моделі стосунків персонажів (дружба, взаєморозуміння / протистояння, конфлікт), а також враховуючи різні критерії класифікації (внутрішній світ, характер, поведінку, соціальний статус тощо), виокремлюємо основні типи дитячих образів. Типологію образів дітей у сучасній реалістичній прозі для підлітків складають такі типи: самотня дитина, дитина-бешкетник, дитина-аутсайдер, важкий підліток, «маленький дорослий», самодостатня дитина, дитина-дивак, проблемна дитина.

Ключові слова: *типологія образів, дитина-герой, реалістична проза, література для підлітків.*

Образ дитини-героя – типова ознака сучасної української реалістичної прози для дітей та юнацтва. На його основі автор вибудовує ідейно-художній зміст, розкриває проблематику, розгортає сюжет твору. Дослідники тільки побіжно і спорадично аналізували образи дітей-героїв. Як правило, у фокусі наукових студій був один текст чи творчість одного письменника, а діти-персонажі були охарактеризовані у контексті висвітлення художніх особливостей твору. Питання узагальнення чи типології образів дітей у сучасній українській реалістичній прозі, адресованій юним читачам, не поставало як окрема літературознавча проблема і є актуальним.

Мета статті – на основі аналізу сучасної української реалістичної прози для підлітків запропонувати типологію образів дітей, висвітлити особливості художньої реалізації у конкретних творах кожного з типів.

Предметом дослідження виступає образна система повістей «Мій друг Юрко Циркуль» Валентина Бердта, «Не такий» Сергія Гридіна, «Інший дім» Оксани Луцевської, «Як я руйнувала імперію» Зірки Мен-

затюк, оповідань Маріанни Кіяновської, Христини Луцишиної, Сергія Гридїна, Валентина Бердта, Тетяни Малярчук із збірки «Мама по скайпу», Оксани Сайко із збірки «Новенька та інші історії».

Вибір саме цих текстів як об'єкта дослідження зумовлений кількома критеріями. По-перше, це проза написана сучасними українськими письменниками у реалістичному ключі з акцентом на соціальних, морально-етичних, психологічних, екзистенційних та інших проблемах, актуальних для сучасних дітей. По-друге, це поширені та популярні тексти, які отримали резонанс у літературно-критичному колі й зайняли свою нішу у традиції літератури для дітей.

Теоретико-методологічною базою дослідження стали присвячені теоретичному осмисленню специфіки образного рівня художнього твору, методиці аналізу художнього твору та образу головного героя наукові праці Михайла Бахтіна, Олександра Галича, Григорія Ключека, Василя Марка, Олени Поліщук, Лілії Чернець та інших літературознавців. Цінним був досвід практичного дослідження образів дітей у художніх текстах письменників різних історико-літературних періодів, зокрема наукові розвідки Стефанії Андрусів, Тетяни Клейменової, Світлани Ленської та ін.

Другу групу наукових джерел складають літературознавчі дослідження образу дитини у літературі для дітей і підлітків. Наукових праць узагальнюючого характеру, побудованих на ґрунтовному аналізі текстів та систематизації предмета дослідження, на жаль, не багато. Серед них варто відзначити роботи Сергія Іванюка, Богдани Салюк та Олени Чепурко.

С. Іванюк у статті «Концепція юного героя в українській літературі для дітей» [8] аналізує образ дитини-героя, опираючись на художні тексти ХХ століття, порівнюючи тогочасні і сучасні концепції текстотворення. На думку науковця, у 30-50-х роках ХХ ст. домінантною була педагогічна концепція виховання на зразках для «наслідування». Саме цим можна пояснити відсутність у тогочасній літературі для дітей негативних персонажів та ідеологічність героїв, які закликали своїх читачів до самопожертви в ім'я вождя, влади, країни. Інші тенденції С. Іванюк спостерігає у літературі 60-х років ХХ ст., коли В. Нестайко, Гр. Тютюнник, Є. Гуцало, М. Вінграновський, В. Близнець в юних героїв «вклали свою душу й найпалкіші сподівання. Але це не були ідеалізовані плакатні персонажі, це не були зразки для наслідування. Їхній естетичний зміст був іншим, власне – естетичним. Бо високий морально-етичний потенціал їхніх творів не стояв на заваді художності, саме художністю й був зумовлений» [8, с. 81-82].

Богдана Салюк у монографії «Perpetuum mobile дитячої літератури: типологія традиційних образів дитини-бешкетника» [17] висвітлює парадигму традиційних образів дитини-бешкетника, подає класифікацію та аналіз їх типологічних моделей, визначає специфіку їх функціонування в

інших видах мистецтва, опираючись на компаративне вивчення літератури для дітей і про дітей.

Олена Чепурко розглядає образи дітей в українській малій прозі кінця XIX – початку XX сторіччя та зауважує, що «прозаїки нової літератури уважніше приглядаються до проблем дитини, її побуту, світобачення <...> акцентують увагу переважно на образах бідних, знедолених дітей, інколи дітей-сиріт, які страждають від матеріальних нестатків, позбавлені родинного затишку. Зрідка з'являються образи дітей, що зображені жертвами шкільної тиранії (“Отець-гуморист” І. Франка)» [24].

У розвідках інших дослідників йдеться про образи дітей у конкретних творах українських письменників. Так, психологію «важких дітей» у творах І. Микитенка розглядала В. Петрик, внутрішній світ дитини в оповіданнях М. Коцюбинського – Т. Клейменова, принципи і засоби зображення дитячих характерів у оповіданнях В. Винниченка – С. Присяжнюк, образи дитини у прозі Г. Тютюнника – О. Карабьова, психологію мудрої дитини у творах В. Стефаніка – Д. Єсипенко.

Аналізуючи сучасну прозу для дітей та юнацтва враховуємо результати наукових студій цього пласту літератури, здійснених Уляною Баран, Віталіною Кизиловою, Оксаною Луцєвською, Лідією Мацєвко-Бєкерською, Лілією Овдійчук, Емілією Огар, Ольгою Папушею, Маргаритою Славовою, Мартою Хороб та іншими. Не залишились поза увагою критичні міркування та зауваги рецензентів Наталії Марченко, Світлани Пиркало, Оксани Думанської, Володимира Чернишенка та інших.

Враховуючи читацькі уподобання та очікування, світову тенденцію тяжіння до реалістичного показу дійсності у літературі для дітей, сучасні українські письменники у адресованих дітям текстах порушують теми сімейних і суспільних відносин, стосунків з ровесниками, заглиблюються у їх емоційну, психологічну та фізичну природу. Смісловим центром художнього світу прози, адресованої дітям та юнацтву, виступає особливий за віковою категорією персонаж – відображення образу дитини, підлітка в художньому тексті. Дитина як персонаж у реалістичних творах є носієм групових рис (особливості світобачення певного соціуму, еталони і стереотипи певної культури) та індивідуальних психологічно-прагматичних характеристик (є своєрідним віддзеркаленням соціально-культурної реальності).

Зважаючи на оперування поняттями «дитина-персонаж», «дитина-герой», «образ дитини», «дитячий образ» заакцентуємо на деяких особливостях їх дефініції. Під поняттям «дитина-персонаж» розуміємо образ дитини (віком до 15-18 років) – дійової особи, що виступає у творі як об'єкт розповіді і може виконувати центральну, головну або другорядну, епізодичну роль.

Термін «персонаж» є експресивно нейтральним поряд з поняттям «літературний герой». Як зауважує Л. Чернець «героєм (від грецького *hērōs* – напівбог, богоподібна людина) в деяких контекстах не варто на-

зивати того, хто позбавлений героїчних рис» [23, с. 67]. «Поняття «герой» асоціюється не лише з більшими чи меншими надприродними властивостями певної особи, а й, далеко не в останню чергу, з її функцією – бути вершителем дій, вчинків, вагомість яких особливо значуща, історично-актуальна. У текстах творів самих письменників досить часто звучить вираз «наш герой», в якому висунутий на передній план відтінок винятковості персонажа зовсім не з точки зору наявності чи відсутності в його характері героїчних рис, а з метою підкреслення того провідного місця, яке він займає серед інших персонажів, по відношенню до яких він виступає як головний або один з головних героїв» [2, с. 143].

Дитина-герой – центральний образ художнього твору, образ дитини, довкола якого розбудовується твір, гуртуються інші персонажі; через який автор передає ставлення до зображуваних подій і порушених проблем.

Терміни «образ дитини», «дитячий образ» тісно пов'язані із поняттям художнього образу як складно організованого художнього цілого, у якому поєднані зміст і форма. М. Храпченко виділяє чотири «сфери» образу: а) відбиття й узагальнення істотних властивостей, рис дійсності, розкриття складності духовного життя людей; б) вираження емоційного ставлення до всього того, що слугує об'єктом творчості; в) втілення життєвого ідеалу, створення естетично значущого предметного світу; г) внутрішню орієнтацію на читачке сприйняття та естетичний вплив твору на читача [21, с. 66-67]. А. Ситченко констатує: «художній образ – це система конкретно-чуттєвих засобів, що втілює власне художній зміст, тобто художньо освоєну характерність реальної дійсності» [18, с. 8]. Принципи творення образу персонажа, засоби розкриття, способи психологізації та індивідуалізації характерів у різні історико-літературні періоди розглядає О. Поліщук [див. 16, с. 26-422]. Основні положення праць названих науковців стали основою для нашого аналізу образів дітей, які постають у сучасній реалістичній прозі для підлітків.

Сучасні письменники зображують цілу галерею різних за характером, поведінкою, світосприйняттям та світобаченням дітей-героїв. Аналіз образів дітей проводиться з урахуванням типологічної класифікації рівнів художнього образу: об'єктного (довкілля), суб'єктного (внутрішній світ), виражального (метафоричний, сюжетний, композиційний текстуральні рівні). Враховуються такі аспекти, як **опис зовнішності** (паспортний портрет; з точки зору автора, героя, інших персонажів), **внутрішній світ і переживання, думки, прагнення** (динамічний (психологічний) портрет), **характер як тип поведінки** (діяльність, ставлення до суспільства, до себе, до інших (дружнє чи конфліктне), до праці тощо), **художні засоби образотворення персонажа** (портрет, антропоніми, мова, художні деталі, тип нарації тощо). Як зауважує Л. Гінзбург, «Кожну структуру утворює взаємодія деяких елементів, ознак. Для структури літературного героя – це його риси, стан душі (почуття, пристрасті).

<...> Персонажа без властивостей не буває, як не буває об'єкта без ознак» [3, с. 124].

Зважаючи на те, що у реалістичній літературі для дітей основним концептом виступає дискурс дитинства, уже з перших сторінок твору перед читачами постають образи дітей-персонажів. Однак повне уявлення про їх зовнішність, характер, морально-етичну і світоглядну позицію читач отримує впродовж всього тексту. Закономірно, що **письменники більше уваги приділяють опису зовнішності головних персонажів, тоді, як другорядні змальовані фрагментарно. У художніх творах психологічний портрет дітей-персонажів превалює над зовнішнім.** Такий підхід письменників до формування образного рівня художнього тексту – **основна тенденція поетики сучасної української прози для дітей та юнацтва.**

Повнота висвітлення зовнішності персонажа дитини В. Бердтом, С. Гридіним, З. Мензатюк, О. Луцевською досягається, як правило, поєднанням розкиданих по всьому тексту фрагментів «паспортного» і психологічного портрета. «Портрет – засіб характеротворення, типізації та індивідуалізації персонажа у художній літературі, що описує його обличчя, фігуру, манеру поводитися» [10, с. 249]. За допомогою портрета письменник дає читачеві зорове уявлення про персонаж, що дуже важливо, коли йдеться про реципієнта дитину.

Як приклад такого типу портретотворення розглянемо образ головного героя повісті Сергія Гридїна «Не такий». З першої сторінки твору автор розповідає про прізвище і прізвисько Дениса Потапенка, Потапа. Спочатку у читача формується чітке уявлення про штиб життя хлопчика, його характер і вдачу, і тільки у процесі читання з'являються деталі зовнішнього портрета, які, немов пазли, складаються у чіткий образ. «Вже до закінчення першого класу хлопчик набрав з десятків зайвих кілограмів. У нього виріс невеличкий тугенький животик, з'явилися рожеві щічки, як у дітей з реклами молочних продуктів. Натомість зникла впевненість у собі. Він соромився роздягатися на пляжі, перестав ходити з татом до улюбленої парильні і зненавидів уроки фізкультури» [4, с. 11]. У свої десять років Денис розглядав себе у дзеркалі: «на нього дивився невисокий товстун з несимпатичними складками на животі і ледь відвислими щоками» [4, с. 13]. Деталі зовнішнього опису хлопця тільки підкреслюють його внутрішній стан, переживання та роздуми.

Домінування психологічного портрета у реалістичних повістях зумовлене тематико-проблематичними аспектами твору. Сергій Гридін у повісті «Не такий», розповідаючи про підлітка Дениса Потапова, показує яскравий **образ дитини-аутсайдера** і порушує проблеми соціалізації, дорослішання дитини, становлення її як особистості. Поряд із подієвим розвитком сюжету читач прослідковує розвиток характеру, самоствердження головного героя. Відтворюючи психологічні переживання, емоції, поведінку хлопця, висвітлюючи його стосунки з однолітками, автор

розвиває тему аутсайдера, «іншого», якого не приймають у шкільному колективі, не розуміють батьки. Денис Потапенко вирішив змінитися «після того принизливого горе-медогляду та приголомшливого батькового вчинку». Сміх однокласників і «втеча» батька з родини – події, які заставили головного його «пливти проти течії», почати нове життя, схуднути наперекір всьому і «довести батькові, що без нього йому, Потапові, жити набагато краще» [4, с. 59]. Зрештою Денис долає комплекси, працює над собою, скидає зайву вагу, закохується і реалізовує свої плани. Читачі отримують позитивний приклад вирішення проблем, які хвилюють значну частину підлітків. На цьому наголошено у жанровому визначенні твору, яке також містить вказівку на конкретну групу адресатів: «повість для підлітків, які шукають себе». Значущість представленого у книзі життєвого досвіду підсилює авторська позиція, яка прочитується завдяки емоційному тону розповіді від третьої особи; індивідуальному стилю письма та особливостях використання ним лексики, своєрідності образних висловів, синтаксичної будови речень.

Особливу роль як засіб характеротворення відіграє у тексті Сергія Гридїна мовленнєва поведінка героя. Мова дитини-персонажа свідчить про середовище, в якому вона живе, про її комунікативне коло. Внутрішнє мовлення, сповідальна манера письма увиразнюють психологічний портрет дитини, безпосередньо передають стан її душі, настрій. Діалоги і полілоги виступають важливим засобом індивідуалізації персонажа та передачі типових обставин, в яких діють герої. В мовленні персонажів художнього твору важливу роль відіграє лексичне наповнення, індивідуальна система мімічного і пантомімічного вираження. Вербальні та невербальні аспекти поведінки Дениса Потапенка впродовж усієї розповіді відповідають його характеру й тим емоційним станам, які переживає хлопець. Лексика підлітків повісті Сергія Гридїна часто насичена сленговими словами, а іноді вуличною лайкою, на чому критично наголосили рецензенти Оксана Думанська та Світлана Пиркало.

Психологічний ракурс дитячих образів посилюється у творах, які висвітлюють проблему дитячої самотності, покинутості. Це ілюструють оповідання із збірки «Мама по скайпу». Вадя («Ягоди» М. Кіяновської), Миколка Мороз («Гроші не пахнуть» С. Гридїна), Софія («Невидимка» Н. Гузеєвої) – **образи самотніх дітей**, яким бракує спілкування з матерями, їх ласки, любові, турботи. Маріанна Кіяновська в оповіданні «Ягоди» передає емоційний стан Ваді, який тужить за матір'ю і відчуває самотність і покинутість. Він постійно думає про маму і запитує сам себе: чому мати не взяла його з собою? Невже він такий же непотрібний, як і ті речі, що лишилися на горищі? Невже вона знайшла собі в Італії нового маленького хлопчика? Подані у формі потоку свідомості безпосередні думки Ваді передають біль дитячої душі, самотність, як «соціально-психологічне явище, емоційний стан людини, пов'язаний із відсутністю близьких, позитивних емоційних зв'язків з рідними людьми». «Вадя не

міг вигадати історію без мами», розглядав її фото і уявляв, як він поїде в Італію і зустрінеться з нею, або ж думав, що вона суперагент. Художній прийом вкраплення в текст фрагментарних асоціативних уявлень, бажань, мрій, сюжетних сновидінь головного героя сприяє цілісному характеротворенню образу дитини-персонажа. Ваді бракувало родинного затишку, піклування. Письменниця штрихом подає спогад хлопчика про «солідного лисого дядька», який казав називати його «татом», а паралельно розгортає думки хлопчика про вітчима, який би не пив і був схожий на діда.

Миколка Мороз із оповідання «Гроші не пахнуть» теж не міг уявити свого життя без мами. Три тижні до материного від'їзду вони майже не розмовляли. І прикро те, що мати не розуміла його, «ображено відводила очі, чомусь не відчуваючи, що за такою поведінкою син приховує страшний біль» [13, с. 99]. Сергій Гридін, на відміну від Маріанни Кіановської чи Оксани Луцевської, не вдається до самохарактеристики героя, не передає потоку його думок, а розповідає про нього, описує поведінку. «Миколка за звичкою ходив до школи, навіть щось відповідав на уроках, але на перервах вже не бігав на турніки, не обговорював з однокласниками черговий футбольний матч, а задумливо сидів за партою, втупивши очі у вікно і нічого там, на вулиці, не помічаючи. Старі друзяки, з якими спілкувався ще з першого класу, спочатку намагалися якось розрадити товариша, але швидко здалися і залишили його на самоті із своїми думками» [13, с. 99].

Поведінка Миколки свідчить про його самотність – психічний стан, який «виявляється в дефіциті спілкування, ізолюваності від інших людей. Залишена наодинці з собою, людина відчуває ущербність, незручність, тугу» [20]. Справжні почуття хлопчика полягали у тузі й сумі за матір'ю, її світлину він тримав під подушкою. Щоб вперто демонструвати ігнорування маминих дзвінків, він стримував свої емоції і «захищався від них гучною музикою».

Портрети самотніх дітей найчастіше психологічні, а типовими художніми засобами їх змалювання стають монологи головних героїв, «потік свідомості» чи оповідь від першої особи.

У висвітленні дитячих образів важливу роль відіграє тип нарації. Одна із тенденцій образотворення у сучасній реалістичній прозі для дітей – більше портретних деталей та описів зовнішності персонажів містять тексти, розповідь у яких ведеться від 3 особи, тоді як у написаних від 1 особи текстах (чи то у вигляді щоденникової сповіді, чи то спогаду з дитинства) автор глибше розкриває внутрішній світ дитини. С. Гридін у повісті «Не такий», В. Бердт у повісті «Мій друг Юрко Циркуль» пропонує читачам поспостерігати за героєм «зі сторони».

Натомість нарація повістей О. Луцевської «Інший дім», О. Думанської «Школярка з передмістя», З. Мензанюк «Як я руйнувала імперію» забезпечує висвітлення характеру головних героїв «з середини».

Повість «Інший дім» побудовано на почергових оповідях Полі та Артема. Читач має змогу пізнати дитячі переживання і подивитися на зображені події з точки зору дитини – «учасника» описаних подій (причому і дівчини і хлопця, що робить твір однаково комфортним для читачів обох статей), а не дорослого. Щоденникова форма твору найкраще передає емоційний стан дітей, їх самотність і сум за матір'ю. Проблемно-тематична основа твору «вимагає жанрового оформлення, конкретної композиції й архітектоніки, об'єднуючи складники твору в цілісну структуру» [10, с. 472]. Сповідальна манера оповіді, відвертість дівчинки допомагають краще зрозуміти психологічний стан, емоції, відчуття радості, суму, сумніву, розгубленості чи тривоги головної героїні твору О. Думанської.

3. Мензатюк у повісті «Як я руйнувала імперію» серед дітей-персонажів на перший план виводить образ дівчинки Яринки та її друзів із чернівецького села – Півонії, Ігрека, Миколи, сестри Орісі. Контрастними щодо них є образи Ніночки, Андрія. Яринка – яскравий **тип самодостатньої дитини**; смілива і добра дівчинка, яка вміє товаришувати, захоплюється природою, стає на бік добра і справедливості, відстоює відродження національного духу українців. Головна героїня, що виступає оповідачем, описує та характеризує друзів, тому зовнішні портрети Ігрека, Півонії, Орісі, Андрія і Ніночки повні та цілісні.

Про зовнішність Яринки у тексті майже нічого не сказано, тоді як про її характер читач дізнається з вчинків та поведінки, про переживання – з монологів, самоаналізу, спогадів. Зірка Мензатюк висвітлює реакції головної героїні на знакові суспільні події, чітко увиразнюючи її світоглядну позицію. Яринка згадує побачений мітинг у Латвії: «Я слухала, дивилася і не йняла віри очам. Невже це можливо? Не тільки анекдоти політичні розказувати, а відкрито захищати свій народ, свою мову? Виявляти – хай мирний, хай пісенно-квітковий, але все-таки – протест? Я була здивована великим здивуванням» [14, с. 77]. Звертаючи увагу читачів на дії головної героїні повісті у різних, часто екстремальних, обставинах, а також стосунки з ровесниками та батьками, письменниця передає емоційні переживання, роздуми, ставлення дівчинки-підлітка до Батьківщини, її історії та майбутнього національного відродження: «Я уявила український стяг. Синьо-жовтий... Як небо й сонце. Я ніколи його не побачу. Та де! Вийти на вулицю з синьо-жовтим прапором наважиться хіба що божевільний. А латиші – вийшли. Спокійні, впевнені в своїй правоті. Гарні під рідними прапорами. Я злизувала з ложечки солодкий в'язкий шоколад, а на душі було гірко. Напевно, то велике щастя – любити свою країну. Мені воно не випало. Моя країна – могутній радянський Союз, одна шоста земної суші, обнесена колючим дротом» [14, с. 81].

Психологічний аспект образного рівня твору реалізується у формі самоаналізу героя та опосередковано – в зображенні жестів, вчинків, які повинен аналітично розтлумачити підготовлений автором читач [3,

с. 347]. Яринка намагається знайти відповідь на важливі і «не дитячі» питання: «То як мені жити? Ховатися від правди, наче страус, як то роблять мої батьки? Чи кепкувати з усього, як Ігрек?..» [14, с. 82]. Під впливом усіх подій, які відбуваються у селі, Києві та країні загалом, зважаючи на патріотичну позицію батьків та всієї родини, дівчина не тільки цікавиться відродженням української державності, а й бере активну участь у підготовці перших несміливих протестів молодих рухівців. Окрім патріотичних настроїв головної героїні, читач пізнає її характер, уподобання. Ярина весела і життєрадісна, жвава дитина, яка зі сміхом грається з кошеням і носить його «на шиї, наче живий пухнастий комір», щиро ділиться новинами з ровесниками, з великим бажанням допомагає сестрі Орісі. Товариська у компанії ровесників, відверта і щира з найближчими друзями, моментами замріяна і романтична дівчина, яка любить «сидіти, ні про що не думаючи» і спостерігати за білим пароплавом, слухати шурхіт хвиль, гамір пляжу, і навіть про сварку з Андрієм їй вдається згадувати «умиротворено і світло». Яринка захоплюється ромашковим полем, вмє бачити і відчувати красу природи, тішитися ластів'ячим щебетом і щиро любити рідну землю. Дівчина закохується, переживає з приводу сварки з Андрієм, симпатизує Ігрекові, хвилюється за нього, а зрештою розуміє, що саме він і є той друг, якого вона так чекає. Читач-підліток добре розуміє сумніви головної героїні, коли вона терзає себе, що злякалася не так насмішок друзів, як Ігрекового «язичка гострого, його неприкритої, небезпечної правдивості» [14, с. 242]. Насправді ж Ярина закохалась у нього, захоплюється його сміливістю і постійно думає про нього, з теплом і ніжністю характеризує його: «чорні очка, як терен... Жваві і розумні. <...> Ігрек... Порядний і щирий. Веселий. Душа компанії» [14, с. 242-243]. Завдяки таким роздумам головної героїні читач пізнає стан її душі, а письменник вимальовує цілісний психологічний (динамічний) портрет, який служить «безпосередньому зображенню душевних станів і духовного життя», і є портретом «з плинним виразом» [21, с. 90], у якому внутрішнє життя, а також психологічні та моральні властивості людини відбиваються якщо не адекватно, то найбільш повно.

Значна частина героїв та персонажів сучасних реалістичних текстів для юних читачів мають прототипи чи «списані» з кількох реальних дітей. Образ Дениса Потапенка, як зізнався автор повісті, не позбавлений автобіографічності і постав як на основі власного досвіду так і на основі спостереження вирішення типової проблеми сучасним підлітком. Унаслідок спілкування з такою дитиною художнє вирішення обраної проблеми письменником-дорослим набуває актуального для реципієнта ракурсу, а образ головного героя – правдоподібності. За таким принципом побудував свою повість «Мій друг Юрко Циркуль» Валентин Бердт. У одному із інтерв'ю письменник, відповідаючи на запитання «З кого написані Юрко та його друзі, чи мають вони прототипів», зауважив: «Це друзі мого дитинства, яких я переселив з початку 80-х минулого століття – в

століття двадцять перше. А щоб вони почувалися комфортно й впевнено, перейшли на “ти” з комп’ютером, смартфоном та ін., мені допомогла донька Яна. Ми легко розуміємося в цьому плані, адже з нею в співавторстві написана повість-казка “Марципан Пломбірович”. Здійснити ось таке “переселення народів” не було складно, бо в країні дитинства з роками нічого не змінюється, окрім іграшок та назв цукерок. А тогочасні моральні питання, тобто з часів мого дитинства, як бачимо, аніскілечки не втратили актуальності. Навпаки – ще більше загострилися. Є у творі й збірні образи, абсолютно вигадані, але деталізувати не стану, нехай все буде так, як того забажає читач. Мені не довелося вигадувати безліч епізодів, бо все це справді відбувалося в часи мого школярства або ж нині» [1]. Індивідуальне і типове дуже тісно переплетені у образах дітей.

Персонажі сучасних реалістичних творів для дітей – яскраві характери, глибина зображення яких залежить від жанру твору. В оповіданнях письменники показують певний тип характеру дитини чи наголошують на окремих рисах, тоді як у повісті – процес його формування та розвитку з акцентами на визначальних факторах впливу.

Характер Ярини із повісті «Як я руйнувала імперію» Зірки Мензатюк формується послідовно і тільки загартовується під впливом подій. Її світогляд та життєва позиція – наслідок родинного виховання. Особисті стосунки з Ігреком, Яринкою, Андрієм, Орисею, участь у акціях Народного руху – життєвий та емоційний досвід, який увиразнює моральні принципи та поглиблює національні переконання юної особистості.

Характер Дениса Потапенка («Не такий») формується у процесі самоствердження дитини-аутсайдера. Півроку фізичних навантажень та наполегливої праці над собою дали результат: «Потап у новому темному костюмі та синій сорочці з краваткою виглядав, неначе голлівудський актор і дедалі більше собі подобався» [4, с. 150]. Захоплені погляди однокласників, Юлі, яка йому подобається, і реакція колишнього друга Матвія Самохи важили для підлітка дуже багато. Автор майстерно передає емоції хлопця. Історія про те, як «не такий» підліток «знайшов у собі силу піднятися над своїми образами», зусиллями волі змусив себе стати «таким», комусь може здається ідеалізованою чи неправдивою казкою про гидке каченя. Однак повість читабельна і популярна серед сучасних підлітків саме через реалістичний показ життя та психології дитини, відверту розмову про актуальні проблеми (розлучення батьків, перша вагітність, непорозуміння з ровесниками) та можливі шляхи їх вирішення.

Образи дітей-аутсайдерів майстерно розкриває Оксана Сайко у оповіданнях збірки «Новенька та інші історії». Вона наводить приклади аутсайдерства у шкільному колективі чи групі підлітків, коли описує ставлення однокласників до Катьки, з якої насміхалися, кпинили і яку принижували («Катька»), ігнорування хлопцями Славка («Подарунок та святого Миколая»), ставлення ровесників до Лесі, яку називали «білою вороною», критикували і не товаришували з нею («Теплий-теплий сніг»), чи до Лідки («Біла ворона»). «У підлітковому віці діти перебіль-

шено чутливі до критики з боку ровесників. Найбільш важливі для них висока оцінка і добре ставлення товаришів, їхнє схвалення. Якщо підліток не впевнений у позитивному ставленні до себе ровесників, то боїться виглядати не «на висоті», у нього виникає несміливість, невпевненість» [6, с. 107]. Проблема аутсайдерства надзвичайно актуальна у сучасному суспільстві, а отже й у літературі. Саме кпини однокласників спонукають Вірку із оповідання О. Сайко «У дощовий вечір» до сварки з батьками та втечі з дому, а Аркашу з оповідання «Пізній дзвінок» – до вживання наркотиків. Знущання і непорозуміння з однокласниками переживає Славка – головна героїня оповідання «Славка» Г. Малик. З неї сміються і називають «сеньйорою» через те, що мати на заробітках у Італії. З такою ж проблемою бореться Поля, коли вчителька засуджує її матір і зневажливо називає емігранткою (повість О. Луцевської «Інший дім»). Діти намагаються протистояти тим психологічним проблемам, які звальюються на них із втратою матері, батька, родини. Фізична відсутність батьків поруч із дітьми – обставина, яка по-різному впливає на кожного.

Своєрідним протестом, відповіддю на ті обставини, в яких опинилися діти трудових мігрантів, є поведінка **важких підлітків** – дітей з проявами «соціалізованої форми антисуспільної поведінки» із оповідання Тані Малярчук «Час дітей». Увага оповідача зосереджена на описі подій, бешкетів, поведінки дітей та ставлення один до одного, що виступає скупим засобом характеротворення. Тут відсутні портрети персонажів, опис їх зовнішності. Зрештою така тенденція закономірна. У традиції дитячої літератури – свідомо відмова письменника від портретної характеристики та зосередження уваги на подіях та поведінці персонажа [19, с. 55].

Таня Малярчук не вдається до характеристики індивідуальностей, а показує збірний образ підлітків, об'єднаних у «банду», зграю, очолену близнючками Грінковими. Їхні витівки – це далеко не жарти і не бешкет (хоч їхнім героєм і був Федько-Халамидник В. Винниченка, на якого всі намагались бути схожими), це агресія, жорстокість і нахабство. «Налітали на господарства сусідів як саранча, стоптували, викорчувували, виривали з корінням, обривали, обтрясали, обносили – за нами залишались пустирища і вигоріла земля» [13, с. 10]. Ще гірші наслідки були тоді, коли вони керувалися помстою за те, що їх лаяли сусіди і згадували батьків. Бажання помсти, суперництво, цинічне ставлення до інших (зокрема до Іваночки) характерне для всіх вчинках дітей-персонажів. «Розумінням мікрокосму «важкого» підлітка є почуття, які вони переживають, зокрема зрада й суперництво» [15, с. 81].

У творі авторка розповідає драматичні, а то й трагічні історії про мовчазного Василя (батько якого загинув на заробітках, а мама була психічно хворою), малого Бернадського (мати якого кудись поїхала, батька він не знав і з 10 років жив сам у хаті). Згуртовані діти вважали себе «партизанами, революціонерами, відчайдухами», а їхніми ворогами були

дорослі. Долаючи психологічну проблему «покинутості» батьками, діти втрачають співчутливе ставлення до ближніх, почуття родинності, стають на шлях антигуманності.

Діти трудових мігрантів, зображені Танею Мальярчук та іншими авторами оповідань із збірки «Мама по скайпу» змушені стати самостійними і передчасно дорослими. Їм доводиться вирішувати недитячі проблеми у дитячому віці. «**Маленькі дорослі**» – це ще один тип в образній системі сучасної української реалістичної прози для дітей. Передчасно дорослішають головна героїня «Школярки з передмістя» Оксани Думанської, Поля і Артем із повісті «Інший дім» Оксани Луцкевич. Обставини і час змінюють дітей. Вони по-іншому трактують поведінку своїх батьків, переосмислюють власну.

Школярка намагається зрозуміти вчинок матері, прийняти нову сім'ю батька і зробити власний вибір. «Особливо гостро у творі постає питання формування юної особистості, моральних цінностей та пріоритетів. Вибір випускниці школи – це не тільки вибір, ким стати і де навчатися, а й відповідь на питання: де жити? Тут, в Україні, де немає ніякої перспективи, чи там, за кордоном, де можна добре влаштуватися? Але окрім матеріального, є ще й духовне: любов до рідної землі, людей, які оточували з дитинства, друзів» [5, с. 57].

Поля і Артем по-іншому подивились на проблеми родини тільки тоді, коли самі закохалися і почали будувати мрії на майбутнє. Тільки тоді вони прийняли те, що їхня мама змінилася в іншій країні, в іншому домі, влаштувала особисте життя. І Поля, і Артем розуміли, що «сподіватися на те, що батьки помиряться, було марно. Надто велика відстань була між ними. І в прямому, і в переносному значенні» [11, с.105]. Життя батька теж почало налагоджуватися. Артем складав плани про пізнання невідомих районів Києва, а Поля їхала до мами, щоб скоро повернутися до тата, брата Артема і Макса. Суб'єктивна дорослість підлітка виявляється в емансипації від батьків, у новому ставленні до навчання, у романтичних стосунках з однолітками іншої статі, у зовнішньому вигляді й манері одягатися [див. 7].

До передчасно дорослих дітей належить образ Вадима Журбіна із повісті Валентина Бердта «Мій друг Юрко Циркуль». Хлопець бореться з обставинами. Його мати тяжко хворіє, батько спивається, а йому доводиться жити впроголодь, збирати пляшки, ночувати на вулиці. Маючи батьків, він теж позбавлений їх піклування і змушений сам дбати про себе і шукати шляхів для власної самореалізації. Він знаходить себе у різьбі по дереву, якої навчив його дідусь. В. Кизилова звертає увагу на те, що «почуття образи, душевний біль Вадима, бажання бути зрозумілим і почутим у цьому світі компенсує творча робота» [9, с. 334].

Цікаво простежити особливості образів дітей з гендерної точки зору. У текстах письменників-чоловіків головним героєм виступає хлопець (такими є твори С. Гридіна, повість В. Бердта), тоді як у текстах жінок

письменниць – частіше у центрі розповіді опиняється дівчинка, але образам хлопців теж приділяється значна увага (О. Думанська «Школярка з передмістя», оповідання О. Сайко із збірки «Новенька та інші історії», повісті З. Мензатюк та О. Луцевської). Свідченням симетричності у показі дівчаток і хлопчиків є повісті «Інший дім» О. Луцевської, трилогія «Марічка і Костик» Степана Процюка. Іноді письменники майстерно передають психологію і поведінку дитини протилежної статі, як це зробила Ірен Роздобудько у повісті «Арсен».

Отже, аналіз образної системи творів, які стали об'єктом дослідження, дає можливість визначити знакові риси дитини-персонажа та закономірності творення образної системи сучасної української реалістичної прози для дітей. Центральним образом, як правило, є дитина, підліток – ровесник читача. Образи дітей, їх емоції та події з їх участю стають не тільки рушіями сюжетного розвитку, а передають тематико-проблематичне навантаження твору.

Головний герой взаємодіє з іншими дітьми: автори зображують його у співставленні, у взаємостосунках, використовуючи при цьому художні засоби контрасту й типології. Зображення внутрішнього світу героя, його емоцій, почуттів і відчуттів (психологічний портрет персонажа) превалює над описом зовнішності. Спостерігається увага письменника до опосередкованого і безпосереднього відтворення характеру дитини, що певною мірою залежить від обраного типу нарації.

Іманентною рисою образотворення виступає психологізм, а важливими засобами – динамічний портрет, мовленнєва поведінка, висвітлення вчинків, стосунків (дружби, романтичних почуттів) героя з іншими персонажами, акцентування на художніх деталях, які підкреслюють уподобання, настрої, позицію, характер дитини. Головний персонаж твору часто є «іншим» по відношенню до своїх ровесників, друзів. У кожному творі «іншість» проявляється по-своєму, оскільки має різні причини (психологічні проблеми, страхи, комплекси, як у Потапова із повісті С. Гридїна; соціальне становище, родинні проблеми та поведінка, як у Володьки із оповідання «Неправильні» О. Сайко чи у головних героїв із оповідання «Час дітей» Т. Малярчук).

Типологію образів дітей-героїв сучасної української реалістичної прози для юних читачів складають згадані вище типи: самотня дитина, дитина-аутсайдер, важкий підліток, «маленький дорослий», самодостатня дитина. Перспективним є їх аналіз у інших творах сучасних українських письменників.

Література

1. Валентин Бердт – про літературу для підлітків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kazkarka.com/authors-illustrators/valentyn-berdt-pro-literaturu-dlya-pid.html>

2. Галич О. Теорія літератури: Підручник / За наук. ред Олександра Галича. – К.: Либідь, 2001. – 488 с.
3. Гинзбург Л. О літературном героє / Л. Гинзбург. – Л.: Сов. писатель. Ленинг. об-ние, 1979. – 222 с.
4. Гридін С. Не такий / Сергій Гридін. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2013. – 174 с.
5. Думанська О. Школярка з передмістя. Щоденник, дописаний з уяви / Оксана Думанська. – Львів: Світ дитини, 2008. – 88 с.
6. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб / Т. В. Дуткевич. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 424 с.
7. Заброцький М. М. Основи вікової психології. Навчальний посібник / М. М. Заброцький. – Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2009. – 112 с.
8. Іванюк С. Концепція героя в українській літературі для дітей / Сергій Іванюк // Іноземна філологія.: укр. наук. зб. – Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – 2007. – Вип. 119. – С. 77-83
9. Кизилова В. В. Художня специфіка української прози для дітей та юнацтва другої половини ХХ століття: монографія / В. В. Кизилова. – Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – 400 с.
10. Літературознавча енциклопедія: У 2-х томах. Т. 2. / Автор-уклад. Ю. І. Ковалів – К.: ВЦ "Академія", 2007. – 624 с.
11. Луцевська О. Інший дім. / Оксана Луцевська. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2013. – 120 с.
12. «Мама по скайпу» – книга про українську жінку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zhinka-online.com.ua/novini-dlya-zhinki/sotcium/247-mama-po-skaipu-knyha-pro-ukrainsku-zhinku.html>
13. Мама по скайпу. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2013. – 192 с. – С. 5-11.
14. Мензатюк З. Як я руйнувала імперію / Зірка Мензатюк. – Львів: Вид-во Старого лева, 2014. – 272 с.
15. Петрик В. М. Психологія «важких» дітей у творах Івана Микитенка «Ранок», «Вуркагани» / В. М. Петрик // Література. Діти. Час: Вісник центру дослідження літератури для дітей та юнацтва. Вип. 2. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2011. – С. 78-84.
16. Поліщук О. Автор і персонаж в українській новітній прозі / О. Поліщук. – К.: ПЦ «Фоліант», 2008. – 176 с.
17. Салюк Б. А. Perpetuum mobile дитячої літератури: типологія традиційних образів дитини-бешкетника: Монографія / Богдана Салюк. – Донецьк: ЛАНДОН-ХХІ, 2013. – 216 с.
18. Ситченко А. Літературознавчі засади осягнення художнього образу / А. Ситченко // Укр. література в загальноосвітній школі. – 2006. – №8. – С.7-11.
19. Славова М. Волшебное зеркало детства. Статьи о детской литературе / М. Славова. – К.: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2002. – 94 с.

20. Словник психологічних термінів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nuph.edu.ua/studentu/psy-hologichna-sluzhba-nfau/slovny-k-psy-hologichny-h-terminiv/>
21. Фащенко В. В. У глибинах людського буття. Етюди про психологізм літератури. / В. В. Фащенко. – К.: Дніпро, 1981. – 279 с.
22. Храпченко М. Б. Горизонти художественного образу / М. Б. Храпченко // Контекст-80: Лит.-крит. исследования. – М.: Наука, 1981. – С 10-104.
23. Чернец Л. Персонаж / Л. Чернец // Русская словесность. – 1993. – №4. – С. 67.
24. Чепурко О. М. Образи дітей в українській малій прозі кінця XIX – початку XX сторіччя / О. М. Чепурко // Вісн. Житомир. держ. пед. ун-ту. – 2004. – № 15. – С. 215-218.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 02.09.2015 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Кизиловою В.І.,
д.пед.н., професором Котик Т.М.*

TYOLOGY OF THE CHILD IMAGES IN MODERN UKRAINIAN REALISTIC PROSE FOR TEENAGERS

T. B. Kachak

*The Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
Philology and Primary Education Department;
76000, Ivano-Frankivs'k, Shevchenko Str., 57; ph. +380 (342) 2 31 47;
e-mail: tetiana-kachak@gmail.com*

The article analyzes the figurative system of modern Ukrainian realistic prose for children. We offer the main types of child images based on the set of problematic stories (the problem of child loneliness, the relationship with parents, with peers, the problem of growing-up, love, self-fulfillment, life decision, psychological discomfort due to some complexes and/ or fears etc.), patterns of characters relation (friendship, mutual understanding/ confrontation, conflict), and different classification criteria (inner world, character, behaviour, social status etc.) So, typology of children images in modern realistic prose for teens includes the following types: a lonely child, a naughty child, a child-outsider, naughty (moody) teenager, "little adult", self-sufficient child, a strange child, problematic child.

Key words: *typology of images, a child-hero, realistic prose, literature for teenagers*